

XIX əsrdə yaşamış Böyük Britaniyadan olan misirşünas arxeoloq Uilyam Metyu Flinders Pitri (1853-1942, "misir arxeologiyasının atası") e.ə. XIV yüzillikdə yaşamış XVIII nəsil Misir fironu Exnatonun (IV Amenxotep) şahzadəsi Nefertitinin (e.ə.1370-1330-cü illər) gözlərinin baxışına, dodaqlarının yapışıqlığına və burnunun quruluşuna görə erməni mənşəli olduğunu bildirmişdi.

(XV məqalə)

Xristianlığa qədərki dövrdə kahinlərin ilkin-ibtidai ibadət ocaqlarının, dini ayin və mərasimlərinin keçirildiyi çoxsaylı məbədlərin yayıldığı qədim Misir (şimali-şərqi Afrika) ərazisinin həm də əski insan yaşayış məskənləri ilə qonşuluğu bu yerlərin məskunlaşmasını sürətləndirmiş, müxtəlif təbii, ictimai və sosial (özgür qəbilə-tayfa xüsusiyyətlərinin) amillərin təsiri ilə e.ə. IV-II minilliklərdə bu proses daha da intensivləşmişdi (əvvəlki yazılarımızda bu barədə ədəbiyyat materiallarına istinad olunduğu kimi).

Qədim Misir hüdudlarında (bu baxımdan, xüsusilə Böyük Səhranın (Saxaranın) şərq hissəsinə bitişik, Qırmızı dənizin qərb sahilləri, Nil çayının yuxarı hövzələri və aşağı keçidləri) ibtidai insan sürülərinin (o cümlədən protohay mənşəli) yurdlanması ilk növbədə təbii proseslərin intensivliyi təsir etsə də, əmək bölgüsündə yığılılığı əvəzləyən əkinçiliyin və heyvandarlığın təşəkkülü və genişlənməsi əmli də istisnalıq təşkil etməyib. Eləcə də təbii proseslərin dağıdıcı təsirinə qorunmaq instinktinin artması ilə yanaşı, ilkin ibtidai toplum olaraq toparlanmaq naminə ibadətlərin və mərasimlərin davamlı keçirilməsi zəruriliyi də bu prosesdə böyük rol oynayıb.

Xüsusilə kəskin relyefliqim təbəddülatlarına məruz qalan protohay sürüləri Həbəşistan dağlıq yaylasının mağaralarında və Omo çayı hövzəsində, Amxara vadisi meşələrində yirtici vəhşi heyvanların hücumundan qorunmaq üçün, yerli qəbilə-tayfa birliklərinin qanlı toqquşmalarından qurtulmaq və təhlükəsiz ərazilər axtarmaq naminə həttə səhra landşaftının ekstremal təsir imkanlarına da uyğunlaşa bilib e.ə. IV-III minilliklərdə.

İbtidai protohay insan sürülərinin məhz bu səbəbdən ümumilikdə qədim Misir ərazisində, ayrı-ayrılıqda Nubiya və Ərəbistan səhraları hövzələrində, Nil çayının IV-II keçidlərində (səhra vadilərinə, quru çay yatağı hövzələrində, qayalıq dağlıq landşaftının oyuqlarında, Nil çayının subasar vadilərinə, Böyük səhraya bitişik vahələrdə...) məskunlaşması sonrakı dövrlərdə onların kökənli xalqlarla, hərbi-siyasi təsirə malik olan birliklərlə, qədim Misir dövlətinin (sonrakı minilliklərdə yüzilliklərdə Yaxın Şərq ölkələrinin - Finikiya, Fələstin, Suriya, Babil..., Aralıq dənizi hövzəsi dövlətlərinin- Kipr, Yunanıstan..., Ərəbistanın, Hindistanın) istimai-siyasi və sosial həyatı ilə sıx qaynaşması imkan yaradıb. Hay sürülərinin Şimali Afrikanın yerli xalqları, qəbilə-tayfa icmaları ilə in-

tenziv qarşılıqlı münasibətlərinin yaranması və inkişaf etdirilməsində protohayların psixoloji-instinkt, genetik-morfoloji və bioloji xüsusiyyətlərinin ("bacarıqları") də (inadlı-məqsədli olmaları, hər bir işdən yararlanma həvəsinin güclü olması...) təsiri az olmayıb. Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, hay sürülərinin coğrafi məkan-əski yaşayış izlərinə Şimal və Şərqi Afrikada, qədim Həbəşistan, Misir, Sudan ərazilərində rast gəlinməsi bir sıra qədim və müasir arxeoloji tədqiqatlarla üzə çıxarılmış, həm də əski arxiv materiallarında, eləcə də akademik-tədqiqat nəşrlərində geniş əks olunmaqdadır.

Qədim Misir dövləti ərazisində və Böyük Səhra vahələrində (quru çöl vadilərində) çoxsaylı qəbilə-tayfa icmaları daxilində assimilyasiya olunan protohay sürüləri ayrı-ayrı qruplar, qəbilələr halında olsa da ilkin genetik irs və sonradan qazanılmış morfoloji irq xüsusiyyətlərinə uyğun Şimali və Şərqi Afrika hüdudlarında yayılıb.

Keçən əsrdə bir sıra hay müəlliflərinin əsərlərində də (A.Xaçaturyan "Qədim Ermənistanın gil yazılı dövrü", İrəvan şəhəri, 1933; M.Qavukçyan "Urartu hay-erməni adlarının yaranması", Beyrut şəhəri, 1973; "Qədim Şərq tarixi", Moskva şəhəri, 1988, II cild...) bu barədə ətraflı tarixi-coğrafi məlumatlar verilib.

2017-ci ilin əvvəllərində Karen Daduryan və Narişe Karamyan Misir Ərəb Respublikasının Matrux vilayətinin Kattar vadisinin Suva vahəsində (Liviya sərhədindən 50 km şərqdə, Aralıq dənizindən 350 km cənub-qərbdə) ümumi əhalisinin sayı 23 000 nəfər olan bölgənin təsəvvürü dialektində danışan qəbilələri arasında etnoqrafik-tarixi araşdırmalar apararaq nəticəyə gəliblər ki, onların niq elementləri əski hay dilinin fonetikasi ilə uyğunluq təşkil edir. Hay mənşəli tədqiqatçılar bu tapıntıdan ruhlanaraq axtarıqlarını davam etdirməklə ərazidə (vadidə) Misir fironlarının XVI sülaləsinin məskunlaşdığını, burada qədim Amon allahının məbədinin inşa edildiyinə, həttə e.ə. 331-ci ildə Makedoniyalı İsgəndərin hərbi yürüşlərinin bu ərazidən Ərəbistan yarımadasına keçdiyinə, anıq sər-kərdənin məbəddə dini ayinləri icra etdiyinə dair məlumatları həvəslə arxiv materialları və gil lövhələrin yazıları əsasında toplaya biliblər.

Və müəyyən olunub ki, Fironların XVII sülaləsinə aid III Amenxotepin (e.ə.1455-1419-cu illər) arvadı şahzadə Teye (Berlin şəhərindəki Misir muzeyində onun sarkofaq əksi saxlanılır) Axmima şəhərindən

İbtidai protohay sürüsünün səhra həyatı...

olmaqda, anası Mina məbədinin kahini kimi əski protohay qəbilələri ilə qan qohumluğuna malik imiş.

Qədim Yunan tarixçiləri-filosofları Herodotun (e.ə. 484-425-ci illər) "Tarix. IX kitab" (Leninqrad (Sankt-Peterburq) şəhəri, "Elm" nəşriyyatı, 1972-ci il, Q.A.Stratanovskinin tərcüməsində), "Yunan-İran müharibələrinin tarixi" əsərlərində frakiyalıların bir qolu olan ermənilərin Asiyaya (Fərat və Dəclə çayları hövzəsinə) miqrasiyasının tarixi-coğrafi xüsusiyyətləri, Aristotelin (e.ə. 384-322-ci illər) "Əsərləri" (4 cildə, Moskva şəhəri, 1975-1983-cü illər) kitabında Makedoniyalı İsgəndərin xidmət göstərən əsirlərin içərisində həbəş, misir qəbilə-tayfa üzvlərinin (protohay qəbilə-tayfa icmalarının) olduğu, Siciliyalı Diodoronun (e.ə. 90-30-cu illər) "Tarix kitabxana" traktında Troya müharibəsində (e.ə. 1260-1184-cü illər ərzində) iştirak edən silahlı həbəş-misir dəstələrinin (protohay mənşəli döyüşçülərin) iştirakı bildirilib.

Bu məlumatlardan iftixar hissi keçirən hay müəllifi, İrəvan Dövlət Tarix muzeyinin baş elmi işçisi A.Teryan "Mitanni: Qədim erməni dövləti" əsərində (İrəvan şəhəri, 2006-cı il) fəxrəli hay döyüşçülərinin Yunan-Bizans ordusunda qulluq etdiklərini xüsusilə vurğulayıb. Həmin orduya daxil olan hay əsillər məhz e.ə. minilliklərdə qədim Misir dövlərində məskunlaşan (Promoteylər sülaləsinin dövründə, e.ə. I minillikdə) protohay qəbilə-tayfa üzvlərinin törəmələri olublar.

Böyük Səhranın şərq hissəsində, Qədim Misir dövləti ilə həmsərhəd olan ərazilərdə e.ə. II minillikdə yaşayan qaramant qəbilə-tayfa birlikləri haqqında "çox böyük xalq" (dövlət) nümunəsində ilk dəfə e.ə. V əsrdə Herodot yazılı məlumat verir. Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, bərabər dili dialektində danışan bu tayfalar "mağara həbəşlərini ovlayanlar" kimi məşhur olublar. Onlar qədim Liviya yazısından istifadə ediblər, əlifbaları Finikiya əlifbasının dəyişdirilmiş variantı hesab olunur. Göründüyü kimi, tarixdə "mağara həbəşləri" adı altında Həbəş dağlıq yaylası və Amxara vilayəti hövzəsində köç edən qəbilə-tayfa icmaları arasında protohay sürülərinin də (tiqran, tiqr, tiqrau, hayasa, hayk...) olması qanunauyğun olduğundan, hay müəlliflərinin

də inkar etmədiyi mülahizənin - qədim erməni əlifbasının Həbəş və Finikiya əlifbalarından "tərədiyi" nəzərə alsaq, deməli qaramant tayfaları ilə ibtidai protohay insan sürüsünün genetik qan qohumluğu istisna deyil.

Belə ki, 1933-1934-cü illərdə məşhur arxeoloq və antropoloqlar D.Paçe və C.Sercinin başçılığı ilə İtaliya Coğrafiya Cəmiyyətinin ekspedisiyası Liviyanın şərqində Uzde-əl-Acale məntəqəsində (qaramantların mərkəzi şəhəri olub) Şimali Afrikanın nəhəng nekropolunu (4500-ə qədər qəbirləri) aşkar ediblər. Həmin qazıntılar nəticəsində tapılmış freskalarda (2 min il yaşı olan) həm də "mağara həbəşləri"nin ov səhnəsi, onların üz, alın, baş hissələrinin təsviri geniş yer tutub.

Daha sonra bu nəticələrdən ruhlanan tədqiqatçı Viktor Vaqyanan 12.09.2019-cu ildə "Armenia.IM" internet saytında (İrəvan şəhəri) "Qədim Misir və ermənilər" adlı məqalə dərc edib, ön söz kimi Troya müharibəsinin araşdırıcısı, alman arxeoloqu Henrix Şlimanın guya dediyi ifadəni seçib: "Avropanın faciəsi ondadır ki, onun sivilizasiyası yunan itibahına əsaslanır, əslində erməni mədəniyyəti olmalı-

dır". Protohay sürülərinin əski üzvü kimi III minillikdə yaşayan bu canlı daha da irəli gedərək iddia edir ki, hay irqi eramızdan 10 000 il əvvəl Afrikada və Ön Asiyada yaşayıb, qədim Misir Allahları da hay mənşəli olub. Belə ki, Ra allahının sinonim adı hay mənşəli "Ar" sözündən, Amon allahı - Amen (Armen)-Mona sözlərindən, Osiris Ani allahı hay mənşəli olduğundan qədim erməni dövlətinin paytaxtı onun şərifinə Ani şəhəri adlanıb, qaranlıq allahı Oanesin şərifinə hayların Ovanes adı yaranıb, Allahların anası Mut və ya Anem də hay mənşəlidir...

Göründüyü kimi, hay tədqiqatçıları da sübut etməyə çalışırlar ki, Azərbaycan ərazisində, xüsusilə Qərbi Azərbaycan köçürülən və hazırda orada yaşayan hayların ulu əcdadlarının-protohayların ilkin, əski mağara-vadi həyatları, etno-morfoloji, genetik-fizioloji bağlılığı Afrika qitəsi ilə, daha doğrusu Həbəşistan və Misir əraziləri, eləcə də orada yaşayan əski qəbilə-tayfalarla bağlı olub.

Qismət YUNUSOĞLU
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi